

شناخت و کارکرد انواع چراغ‌های نفتی روشنایی

محمد همایون سپهر^۱

مجید قربانی^۲

چکیده

این مقاله با محوریت شناخت و کارکرد چراغ‌های روشنایی نفتی در یکصد سال اخیر در منطقه دوازده تهران قدیم (سنگلج، عودلاجان، لاله‌زار، بازار تهران و...) و در پاسخ به این پرسش که سه نسل از چراغ‌های روشنایی نفتی چه نام داشتند و در زندگی مردم آن دوره چه تأثیراتی را گذاشتند، تدوین شده است. پژوهش صورت گرفته با روش توصیف فرهنگی از مجموعه‌ای از مشاهدات، مصاحبه‌ها و بررسی اسناد و مدارک کتابخانه‌ای و گردآوری داده‌ها به شیوه میدانی انجام پذیرفته است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد روشنایی در جهان سیر تکاملی داشته تا به اختراع چراغ منجر شده است. این جُستار، چراغ‌ها را در سه نسل اول (فانوس شمعی، فانوس بادی یا بغدادی) دوم (آرگان، لامپای شیشه‌ای و لامپای دیواری، گردسوز و انگلیسی) و سوم (توری یا زنبوری) بررسی کرده و نقش آنها را در زندگی مادی و معنوی مردم ایران بررسی نموده است.

کلیدواژه‌ها: چراغ روشنایی، فانوس، گردسوز، لامپا، منطقه ۱۲ تهران، نفت

۱. دکتری جامعه‌شناسی ادبیات، عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد واحد تهران مرکز.

رایانامه: mhomayonsepehr@yahoo.com

۲. کارشناسی ارشد مردم‌شناسی. رایانامه: Majidghorbani81@yahoo.com

۱۴۲ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

مقدمه

پژوهش درخصوص جنبه‌های روشنایی آتش و چراغ‌های نفتی روشنایی که در طول سالیان متمادی از سوی انسان‌ها ساخته شدند، می‌تواند نزد اصحاب علوم اجتماعی بویژه مردم‌شناسی، از اهمیت زیادی برخوردار باشد؛ چرا که روشنایی، نزد ایرانیان مقدس بوده و این قدرت را داشته است که آنها را از شر نیروهای پلید و شیطانی در امان نگاه دارد. به همین دلیل، اعتقادات مردم درخصوص جنبه‌های تطهیرکنندگی آتش و حفظ انسان‌ها در طول زمان در مسائل دینی و عقیدتی، باورها، ادبیات و اشعار شاعران مردم جایگاه ویژه‌ای پیدا کرده است.

به این ترتیب، مطالعه روشنایی به عنوان عامل پیونددهنده روحيات و سبک زندگی مردم تهران قدیم، یکی از کارکردهای مهم محسوب می‌شود. روند استفاده از جنبه‌های روشنایی در بین انسان‌ها، فرایندی را طی کرده است که در این مسیر، نخستین وسیله روشنایی، ماهتاب بوده است. با گذشت زمان آنها توانستند عنصر آتش را کشف کنند و از آن برای تهیه خوراک و مقابله با تاریکی و حیوانات وحشی استفاده نمایند، ولی نگهداری آتش از مهم‌ترین دغدغه‌های آنها شد. استفاده از روشنایی آتش زمانی مطرح گردید که انسان‌های اولیه توانستند آن را جا به جا کنند؛ در آن زمان جابه‌جایی آتش به وسیله مشعل‌هایی که از چوب ساخته شده بود، انجام می‌گرفت. آنها همچنین توانستند از پیه یا چربی حیوانات در نگهداری آتش بهره ببرند. (حامد و حبیبی، ۱۳۶۸: ۱۳)

با گذشت چندین هزار سال انسان‌ها توانستند با پدیده‌ای به نام نفت آشنا شوند و در نهایت در قرن ۱۹ میلادی بود که نفت و بسترهای آن در دل زمین کشف گردید و تحول عظیمی در روشنایی به وجود آورد که به تبع آن انواع وسایل و چراغ‌های روشنایی نفتی در دوران سلطنت ناصرالدین‌شاه از کشورهای انگلستان، روسیه، هلند، آلمان و سوئیس به تدریج وارد ایران شد. در آن زمان به دلیل مرغوبیتی که چراغ‌های روشنایی آلمانی و سوئیسی داشتند، بیشتر مورد استفاده مردم قرار می‌گرفتند. (دولابی، تهران، ۱۳۹۵). در زمان پهلوی اول بود که ایران توانست چراغ‌های نفتی روشنایی و

شناخت و کارکرد انواع چراغ‌های نفتی روشنایی ❖ ۱۴۳

خوراک‌پزی را با مارک «عالی‌نسب» وارد بازار کند، هر چند باز به کیفیت چراغ‌های خارجی نمی‌رسید. (همان)

پژوهش حاضر به صورت مطالعات میدانی از طریق مصاحبه و گفتگو با فعالان حوزه‌های عتیقه‌جات قیمتی، واقع در خیابان منوچهری تهران و استادکاران شاغل در صنعت چراغ‌سازی و فتیله‌بافی صورت گرفته است. همچنین در طی انجام مراحل پژوهش از موزه آلاشت در سوادکوه استان مازندران و موزه اقوام استان سمنان شهرستان گرمسار بازدید شده و برای تکمیل مطالب از منابع کتابخانه‌ای مجلس شورای اسلامی، کتابخانه ملی، کتابخانه وزارت نیرو، کتابخانه وزارت ارشاد و نیز سایت‌های اینترنتی بهره گرفته شده است.

آنچه در این مقاله به آن پرداخته می‌شود، شناخت و کارکرد سه نسل از چراغ‌های نفتی روشنایی (لامپا، گردسوز، توری یا زنبوری)، اجزای آنها است.

تاریخچه روشنایی

روشنایی مردم غارنشین، مهتاب و نور آتش بود. نخستین مشعل‌ها چیزی جز چوب افروخته نبودند. بعدها دریافتند اگر نوک مشعل را آغشته به پیه حیوان یا قیر کنند، مشعل بهتر می‌سوزد و بیشتر روشنایی می‌دهد. احتمالاً غارنشینان ابتدا از خزه یا پی‌ز (پوشال)، فتیله درست می‌کردند و بعد از آن فتیله را از نخ به‌هم‌تاییده یا بافته‌شده تهیه کردند. بنابراین بر دیوارها جاهایی تعبیه می‌کردند که مشعل‌ها را در آن قرار می‌دادند.

افروختن آتش و روشن ساختن کوی و برزن در جشن‌ها و مراسم از دوران باستان در ایران رواج داشته است. در دوره‌های اسلامی، این مراسم در زمان سامانیان و مخصوصاً آل بویه رونق یافت و سپس در دوره حکومت صفویان بویژه سلطنت شاه عباس اول (۱۰۳۸-۹۹۶ میلادی) چراغانی رسمیت و اهمیت یافت؛ زمانی که شاه به شهری می‌رسید یا به پایتخت بازمی‌گشت، شهر را با چراغ‌های روغنی چراغانی می‌کردند. گاهی هم به دستور او بازار و اطراف میدان‌ها برای چند هفته چراغانی می‌شد و به افرادی که برای چراغانی کردن سرمایه کافی نداشتند، از خزانه شاهی وام می‌دادند. چراغ‌هایی که

۱۴۴ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

برای چراغانی استفاده می‌شد، بدون حباب بود که با روغن می‌سوخت. در دوره قاجار برای چراغانی مراسم و جشن‌ها از چراغ موشی^۱ استفاده می‌کردند. نمونه‌ای از با شکوه‌ترین چراغانی‌ها، مربوط به جشن عروسی دختر ناصرالدین‌شاه بوده است.

کشف این مطلب که بیه یا روغن گداخته می‌تواند از فتیله بالا برود، گام بزرگی در تاریخ چراغ‌سازی بود. (پیرهادی، ۱۳۸۸: ۴۸)

تأمین روشنایی برای زندگی شبانه در همه دنیا از جمله ایران، تا دویست سال پیش به همان شیوه چندین هزار ساله بوده و بدون هیچ گونه تغییری در کم و کیف کار ادامه داشت. (همان، ۱۳۸۸: ۴۶-۴۵)

مردم روستاها و شهرهای ایران تا آنجا که نیاکان و پدربزرگ‌ها یادآور شده‌اند تا حدود ۱۰۰ سال پیش، از پی‌سوز استفاده می‌کرده‌اند که در آن از روغن حیوانات و گیاهان^۲ استفاده می‌شد. پی‌سوزها در اشکال گوناگون و از مواد مختلفی از جمله مس و سفال ساخته می‌شدند، ولی طرز کار همه آنها یکسان بود؛ بدین صورت که مخزنی داشت که در آن روغن چراغ ریخته می‌شد و یک فتیله از جنس نخ ضخیم در آن قرار می‌گرفت و با دود زیاد و روشنایی کم می‌سوخت. این وسیله در مکان‌های باز به دلیل وزش باد، قابل استفاده نبود و در مکان‌های سر بسته نیز به دلیل تولید دود زیاد، برای سلامتی ضرر داشت، ولی افراد آن زمان به اجبار از آن استفاده می‌کردند و حتی به دلیل کمبود روغن چراغ در مصرف آن نیز صرفه‌جویی می‌نمودند. کم‌کم با ورود نفت سفید چراغ‌ها به زندگی انسان‌ها روی کار آمدند و جای پی‌سوزها را گرفتند. این چراغ‌ها انواع مختلفی داشتند؛ از جمله چراغ لامپا، چراغ گردسوز، چراغ دستی (انگلیسی) و چراغ موشی. (پایگاه اطلاع‌رسانی ایران ویلیج، ۱۳۹۶)

تا اواخر دوره قاجار با وجود چراغ‌های متعدد و گوناگون، کوچه‌ها و خیابان‌های شهر تهران، در تاریکی و ظلمت مطلق به سر می‌برد، زیرا نظافت و روشنایی و امور عمومی شهر و شهرداری متصدیان خاصی نداشت و تشکیلات اداری و حکومتی تنها

۱. چراغ موشی چراغ حلبی کوچکی بود که با روغن یا نفت می‌سوخت.

۲. روغن گیاه کرچک

شناخت و کارکرد انواع چراغ‌های نفتی روشنایی ❖ ۱۴۵

به وظایف سیاسی عمل می‌کردند. بدین جهت شب‌ها، زنان هیچ‌گاه و مردان به‌ندرت از خانه خارج می‌شدند و تنها تفریح شبانه آنان مجالس روضه‌خوانی و تعزیه بود. اوایل سلطنت ناصرالدین‌شاه، اداره‌ای برای امور شهر منظور شد که آن را احتساب و رئیس آن را احتساب‌الملک می‌گفتند. این اداره دو شعبه داشت؛ احتساب و نظیف که در قسمت نظیف، نیم‌شعبه‌ای به روشنایی شهر اختصاص داشت.

ابتدا اداره احتساب حکم کرد صاحب هر خانه فانوسی جلوی در منزل خود بیاویزد. شمار اندکی از رجال و اعیان توانستند دستور را اجرا کنند و بقیه مردم حتی توانایی روشن نگه داشتن خانه خود را هم نداشتند. اداره احتساب ناگزیر شد چراغ‌هایی نصب کند و در هر محل یک نفر مسئول به نام چراغچی بگمارد تا فانوس‌ها خاموش نشوند یا به سرقت نروند و به موقع نفت‌گیری شوند. در میدان توپخانه و ارگ به فاصله هر بیست تا سی قدم، پایه چراغ و بالای آن فانوس شیشه‌ای و در خیابان‌های باب‌همایون و الماسیه و لاله‌زار و علاءالدوله^۱ و در اندرون بازار به همان فاصله، فانوس‌هایی بر دیوار نصب شد. چراغ‌های دیواری با گیره‌هایی به نام لنتی به دیوار خانه‌ها آویخته می‌شدند. شمار کل فانوس‌های معابر را ۲۰۰ شعله برآورده کرده‌اند، اما این امر منحصر به خانه‌های بزرگ خیابان‌های اصلی بود و بقیه خیابان‌ها و اغلب کوچه‌های تنگ و باریک از نعمت روشنایی در شب محروم بودند. (مستوفی، ۱۳۶۰: ۱۲۵)

تاریخچه چراغ

چراغ، آلت روشنایی است که انواع مختلف روغنی، نفتی، گازی و برقی آن به ترتیب در جهان معمول بوده و هنوز هم در بعضی از کشورها اقسام گوناگون آن مورد استعمال است. (دهخدا، ج ۵، ۱۳۲۵: ۷۰۸۶)

مایه آن پیه یا روغن کرچک یا بزرک یا نفت و امثال آن بود. چراغ‌های قدیمی را از گل فخاری یا مس می‌ساختند. متقدمین در آنها روغن زیت یا نفت قطران می‌ریختند و فتیله آنها را از کتان یا از لباس‌های کهنه کاهنان ترتیب می‌دادند. (هاکس، ۱۳۹۴: ۹۵)

۱. خیابان فردوسی کنونی.

۱۴۶ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

به نظر می‌رسد مردم عصر حجر کشف کرده بودند که اگر فتیله‌ای را در روغن یا پیه فرو کنند، به مدت طولانی می‌سوزد. آنها با استفاده از سنگی که برای نگهداری چشمه نور داخل آن را خالی کرده بودند؛ نخستین چراغ را ساختند. طراحی و ساخت چراغ با اشیای طبیعی، از جمله سنگ و صدف، ادامه یافت و با پیشرفت فناوری، کاربرد فلزات، سنگ سفال، و شیشه متداول شد. در چراغ‌های اولیه، نور با سوزاندن روغن‌های گوناگون، از جمله روغن منداب^۱ یا زیتون، تولید می‌شد و موم و چربی جانوران، مانند پیه نیز برای ساخت شمع به کار می‌رفت. (پیرهادی، ۱۳۸۸: ۴۵)

مصریان و ایرانیان باستان چراغ‌های سنگی داشتند که فتیله پنبه‌ای داشت و با روغن می‌سوخت. یونانیان و رومیان باستان چراغ‌های روغنی مفرغی و سفالی می‌ساختند. نخستین چراغ‌های یونانی شبیه بشقاب بود و سوختشان از روغن زیتون یا روغن‌های گیاهی دیگر تأمین می‌شد. بعدها یونانیان شیاری در لبه این چراغ‌ها ایجاد کردند که فتیله در آن قرار می‌گرفت. بعضی از چراغ‌های رومی شبیه قوری بودند. روغن درون بدنه قوری مانند و فتیله در لوله آن قرار می‌گرفت. (همان)

نخستین چراغ‌های فلزی نیز در شهر اور کشف شدند و به حدود ۳۰۰۰ سال پیش از میلاد مربوط می‌شوند؛ این چراغ‌ها به سبک‌های مختلف، از جمله به شکل صدف، ساخته شده‌اند.

چراغی از جنس مفرغ که به شکل تمساح ساخته شده است، از استفاده رومی‌های متأخر از طرح‌های حیوانات حکایت می‌کند. چراغ‌های مسی مربوط به حدود ۲۷۰۰ سال پیش از تاریخ، به شکل نوعی صدف، در زیر یکی از کاخ‌های سارگونی واقع در اشنونا (تل اسمر فعلی) در بین‌النهرین کشف شده است. چراغ‌های مفرغی چینی، مربوط به اواخر دوران امپراتوری سلسله ژو (قرن ۴ پیش از میلاد) به شکل نعلبکی یا قوطی ساخته شده‌اند و پایه‌های کوتاهی دارند.

نمونه‌های اولیه چراغ‌های سفالی، مربوط به هزاره سوم پیش از میلاد می‌شود، که در تل ذهیر فلسطین، کشف شده‌اند که از لحاظی غیرعادی هستند، زیرا ظریف‌تر از

۱. گیاهی یک‌ساله که از دانه‌های آن روغن می‌گیرند.

شناخت و کارکرد انواع چراغ‌های نفتی روشنایی ❖ ۱۴۷

چراغ‌های صدفی هستند که بعدها ساخته شدند. این چراغ‌ها تقریباً چهارگوشه‌اند و چهار لوله برای فتیله دارند که فتیله آنها نیز تخت هستند. (منفرد، ج ۱۱، ۱۳۸۶: ۷۷۹)

نمونه‌ای از چراغ‌های شیشه‌ای مربوط به قرن ۴ و ۵ که در فیوم مصر به دست آمده‌اند، از جمله قدیمی‌ترین چراغ‌های شیشه‌ای کشف شده به شمار می‌روند. این چراغ‌ها فتیله شناور داشتند و در قرن ۶ به قندیل آویز تبدیل شدند. چراغ شیشه‌ای از طریق سرزمین‌های بیزانسی به شرق و غرب رسید؛ در شرق این نوع چراغ در کلیساهای سوریه کشف شده است و در غرب، در کلیساهای مسیحی اولیه به عنوان چراغ محراب در جلوی میز عشاء ربانی به کار می‌رفت. در دست‌نوشته‌های قرون ۱۱ تا ۱۴ میلادی نیز همین نوع چراغ شیشه‌ای توصیف شده است. سوخت این چراغ‌ها معمولاً از روغن منداب بود. در دوره رنسانس؛ گیره‌های آویز فلزی چراغ‌های شیشه‌ای، نقش آذینی و تصنعی یافتند. از قرن ۱۸ به بعد، چراغ‌ها یک شعله مرکزی و یک لوله دودکش شیشه‌ای داشتند. (مصاحب، ج ۱، ۱۳۸۱: ۷۹۵)

تاریخچه روشنایی و چراغ در تهران

از اواخر قرن هفتم میلادی روش ساختن انواع چراغ به تدریج پیشرفت کرد. تا آن زمان چراغ‌ها به طور معمول دود می‌کردند، زیرا فتیله آنها گرد و توپر بود و هوای کافی برای سوختن کامل به شعله نمی‌رسید.

در اواخر قرن هیجدهم میلادی فتیله مسطح ساخته شد که استفاده از آن، دود کردن چراغ را کاهش داد. در دهه ۱۷۸۰ میلادی ارگان، فیزیکدان سوئیس فتیله گرد و توخالی را اختراع کرد. در این نوع فتیله، هوا به مرکز شعله می‌رسید و چراغ، نور بیشتری را بدون دود تولید می‌کرد. بعدها یکی از دستیاران ارگان متوجه شد فتیله درون لوله‌ای شیشه‌ای بهتر می‌سوزد. این کشف سبب اختراع لوله چراغ شد. (پیرهادی، ۱۳۸۸: ۴۶)

در دوره پهلوی اول و به نقل از یکی از کسبه‌های قدیم در بازار تهران، مردم آن روزها چراغ و گردسوز خیلی می‌خریدند؛ حتی کرایه هم می‌کردند. یکی دو

چراغ‌سازی در محدوده مسجد شاه در بازار تهران هم بود که چراغ‌های پایه‌بلند می‌ساختند و اگر چراغی هم خراب می‌شد، برای مشتری تعمیر می‌کردند. تیمچه حاجب‌الدوله مرکز اصلی فروش انواع چراغ بود. بیش‌تر چراغ‌ها سوئدی و آلمانی بودند که کیفیتی خوب داشتند؛ مثلاً چراغ‌های زنبوری، سوئدی بودند. چراغ‌های ایرانی با مارک «عالی‌نسب» بعدها به بازار آمد. اما چراغ‌ها هم آرام‌آرام مثل چیزهای دیگر گران شدند. پس هر خانواده‌ای نمی‌توانست به آسانی چراغ بخرد. کسی در شهرستان‌ها چراغ برای گرم کردن و غذا پختن نداشت. خانواده‌های پولدار در تهران بیش‌تر چراغ می‌خریدند. خانواده‌هایی که سطح درآمدشان کمتر بود، اجاق داشتند و با هیزم آن را روشن و آشپزی می‌کردند یا برای گرم کردن خودشان از کرسی بهره می‌بردند. بعدها چراغ توری یا زنبوری به بازار آمد که قیمت بیش‌تری داشت و مخصوص خانواده اعیان بود. فانوس و چراغ‌های پیه‌سوز، چراغ‌های قدیمی‌اند. گردسوز هم از چراغ‌های قدیمی است. بعضی از این چراغ‌ها مثل گردسوز تنها برای روشنایی بودند. مردم از بعضی از چراغ‌ها استفاده‌های چند منظوره می‌کردند مثلاً چراغ‌های علاءالدین، هم خانه را گرم می‌کرد و هم روی آن غذا می‌پختند. زنان خانه‌دار سه‌پایه‌های فلزی کوچک بالای گردسوز می‌گذاشتند و قابلمه آبگوشت را روی آن جا می‌دادند تا آرام برای خودش بپزد. چراغ لمپا هم بود و چراغ والور که پیش از علاءالدین آمد و اندازه‌ای کوچک داشت. شاید دلیل برگزیدن نام چراغ زنبوری به دلیل صدایش بوده باشد؛ چون هنگامی که توری آن می‌سوخت، صدایی وز وز مانند می‌داد. افزون بر روشنایی و گرما، از چراغ‌های قدیمی برای کارهای دیگر هم استفاده می‌کردند.

فروش چراغ‌های روشنایی در مناسبت‌های گوناگون مانند عیدها و مراسم میلاد امامان و پیامبر چند برابر می‌شد. خیلی‌ها بودند که این چراغ‌ها را اجاره می‌کردند. همه بازار هر زمان عید می‌شد، چراغ‌های پایه‌بلند اجاره می‌کردند و جلوی در مغازه‌هایشان می‌گذاشتند. عروسی‌ها نیز همین‌گونه بود؛ تا مجالس عروسی شمیران و جاهای دیگر هم چراغ عروسی را از مغازه‌های بازار می‌خریدند. چراغ‌های پایه‌بلند را در ایران می‌ساختند و روی آن را آب‌کاری نقره می‌کردند. معمولاً هر ۱۰ چراغ را در یک هفته می‌ساختند. برق هم وجود نداشت و مردم برای روشن کردن فضای خانه و حیاط و

شناخت و کارکرد انواع چراغ‌های نفتی روشنایی ❖ ۱۴۹

کوچه در مراسم زیاد از آنها استفاده می‌کردند. شب‌های قدر و عزاداری‌ها هم مردم فانوس اجاره می‌کردند. آن‌ها به قبرستان‌ها می‌رفتند یا در حیاط امامزاده‌ها می‌نشستند و عزاداری می‌کردند. کسانی هم که وسع‌شان کم‌تر بود، هم در خانه و هم در مراسم عزاداری شمع روشن می‌کردند. وقتی هم که برق آمد، همه جای تهران صاحب برق نبودند، فقط جاهایی مثل چراغ‌برق و شوش از این نعمت برخوردار بودند. تا سال‌ها هم مرتب قطع و وصل می‌شد، چون جواب‌گوی همه مصرف‌کننده‌ها نبود. برای همین به محض اینکه برق می‌رفت، مغازه چراغ‌فروشی غلغله می‌شد. همه برای اجاره یا خرید چراغ‌های روشنایی و فانوس هجوم می‌آوردند. تا سال‌ها پس از ورود برق این مشکل وجود داشت و به همین دلیل مردم همچنان برای گرما و روشنایی از چراغ‌های نفتی استفاده می‌کردند. با آمدن برق کم‌کم بازار چراغ‌های روشنایی نفتی از رونق افتاد. اما قبل از آن چراغ‌های کوچکی بودند که به آنها چراغ موشی می‌گفتند. سوخت چراغ موشی، روغن بود و کور کورک می‌سوخت. مأموران بلدیّه هر شب اینها را روشن می‌کردند و به خیابان‌ها و کوچه‌ها می‌آوردند و در سوراخ‌هایی کوچک که روی دیوارها وجود داشت، جای می‌دادند و سپیده صبح که می‌زد، چراغ‌ها را برمی‌داشتند. مصرف چراغ روغنی کم بود، برای همین با کمی روغن تا صبح می‌سوخت و خیابان‌ها را روشن می‌کرد. بازار آن زمان هنوز مکان سکونت مردم بود و برای همین شب‌ها گذرهای آن را روشن می‌کردند. کمی پیش‌تر از آن هم افرادی به نام «فانوس‌دار» بودند که با شبگردی، خیابان‌ها و کوچه‌ها را روشن می‌کردند. عمارت‌ها و خانه‌های اعیانی هم گویا فانوس‌دار و فانوس‌خانه داشتند. فانوس‌خانه، اتاقی کوچک بود که در ورودی خانه‌های بزرگ اعیانی و باغ‌ها می‌ساختند. به دیوار این فانوس‌خانه‌ها، شب‌ها چند فانوس روشن آویزان بود تا افرادی که از بیرون به خانه می‌آیند، این فانوس‌ها را در دست بگیرند و به سمت عمارت بروند. همچنین اگر می‌خواهند از عمارت بیرون بیایند، با خود فانوسی بیاورند و روبه‌روی در خانه در روشنایی حرکت کنند. خانه‌های کوچک و معمولی، فانوس‌خانه نداشتند. اما جلوی در خانه، معمولاً شب‌ها یک فانوس برای مهمانان احتمالی و همچنین اهالی خانه که بیرون بودند، آویزان می‌شد. قدیم بویژه در زمستان که شب‌ها درازتر بود، مردم فانوس‌های خود را در دست می‌گرفتند و به

شب نشینی می‌رفتند. سپس هر کس چراغ‌ها و فانوس‌های خود را روی کرسی وسط خانه می‌گذاشت. مردم برای همین به این دورهمی‌ها «شب چراغو» یا چراغان می‌گفتند.

انواع چراغ

چراغ‌ها را با توجه به سیر تحول آنها در سه نسل می‌توان جانمایی و بررسی نمود که در ذیل به انواع آنها پرداخته می‌شود.

چراغ‌های نسل اول

آخرین نسل از چراغ‌های روشنایی چراغ توری نفتی بود که هنوز هم این نوع چراغ‌ها در بعضی مکان‌ها مورد استفاده قرار می‌گیرد. بنابراین در تهران قدیم، مردم عادی از چراغ‌های لامپای شیشه‌ای و چراغ‌های گِردسوز برنجی یا ورشویی برای تأمین روشنایی استفاده می‌کردند و طبقات کم‌درآمد که امکان تهیه نفت برایشان وجود نداشت، از روغن چراغ برای تولید روشنایی سود می‌بردند؛ به این طریق که ظرف سفالی لوله‌داری را که به همین منظور ساخته شده بود، پر از روغن می‌کردند، فتیله‌ای را که از جنس پنبه بود از لوله آن عبور می‌دادند و با

تصویر ۱: پی‌سوز

آتش زدن فتیله خانه را روشن می‌کردند. کسانی هم که تا این حد فقیر نبودند و امکان خرید روزی یکی دو لیتر نفت داشتند، اما توانایی خرید چراغ لامپا، گِردسوز و فانوس نداشتند، معمولاً یک قوطی حلبی دردار را پر از نفت می‌کردند و فتیله‌ای از جنس کتان یا نخ را از سوراخ وسط آن عبور می‌دادند و با آتش زدن فتیله ایجاد روشنایی می‌کردند. از دیگر وسایل روشنایی نسل اول، چراغ موشی بود که برای چراغانی شهر یا روشن کردن معابر به منظور عبور دستجات عزادار در ماه‌های محرم و صفر استفاده می‌شد.

شناخت و کارکرد انواع چراغ‌های نفتی روشنایی ❖ ۱۵۱

نوع عالی و به اصطلاح اعیانی آن، چراغ شش‌لوله بود. این چراغ‌ها (نسل اول) قبل از ساخت فانوس کاربرد داشتند. (پایگاه اطلاع‌رسانی ویکی‌پدیا، ۱۳۹۶)

● فانوس

عجیب‌ترین فانوس‌های جهان فانوس‌های کرم شب‌تابی بوده‌اند؛ بدین شکل که کرم‌های شب‌تاب بزرگ را می‌گرفتند و در فانوس‌ها قرار می‌دادند. (پیرهادی، ۱۳۸۸: ۴۵-۴۶)

فانوس ابتدا با شمع می‌سوخت. امتیاز آن بر سایر چراغ‌ها این بود که در باد نیز می‌سوخت. از این رو به آن چراغ بادی می‌گفتند. فانوس را از پارچه‌های رنگین مخصوص قرمز می‌ساختند. پایین آن که در داخل آن شمع قرار می‌دادند، فلزی و قسمت بالای آن از پارچه بود. (عسلی، ۱۳۸۹: ۱۹-۷)

بعدها برای مشکل تاریکی در هنگام عبور و مرور در شب، چراغ‌های دستی (انگلیسی) یا همان فانوس وارد داروخانه‌ها شدند. در این چراغ‌ها، شعله در یک محفظه شیشه‌ای مدور در بسته قرار دارد و باد به راحتی نمی‌تواند آن را خاموش کند. از این چراغ بیشتر هنگام رفتن به شب‌نشینی یا زمین‌های کشاورزی و آبیاری باغستان‌ها استفاده می‌شد. عیب این چراغ‌ها این بود که وقتی چراغ داغ می‌شد، شروع به پت‌پت می‌کرد و گاهی خاموش می‌شد. (پایگاه اطلاع‌رسانی اسپونیوز، ۱۳۹۶)

فانوس انواع مختلفی داشت. نوعی از آن نفت‌سوز بود و حبابی شیشه‌ای داشت که با نام‌های چراغ بادی و چراغ بغدادی نیز شناخته می‌شد و در بازار تهران آن را با طناب از سقف می‌آویختند تا محیط اطراف را روشن کند. (عسلی، ۱۳۸۹: ۱۹-۷)

چراغ‌های نسل دوم

کم‌کم با ورود نفت سفید به زندگی انسان‌ها چراغ‌های نسل دوم روی کار آمدند و پی‌سوزها هم به دلیل اینکه دود زیادی تولید می‌کردند، از خانه‌ها خداحافظی کردند. این چراغ‌ها انواع مختلفی داشتند؛ از جمله چراغ لامپا، چراغ گردسوز، چراغ دستی (انگلیسی) و چراغ موشی. در واقع با ورود این چراغ‌ها تحولی در زندگی مردم ایجاد

۱۵۲ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

شد؛ رفت و آمدها در شبانه‌روز قوت بیشتری گرفت و مردم به دلیل اینکه این چراغ‌ها قابل حمل بودند و در برابر باد هم دچار مشکل نمی‌شدند. از آنها استقبال کردند. (پایگاه اطلاع‌رسانی ایران ویلیج، ۱۳۹۶)

• چراغ آرگان^۱

این چراغ که از سوی ارگان اختراع شده، چراغی نفتی با فتیله استوانه‌ای توخالی است و شیوه کار آن به این نحو است که هوای اضافی داخل آن بالا می‌آید تا احتراق کامل شود؛ در نتیجه، نور این چراغ درخشان‌تر است. اضافه کردن لوله چراغ استوانه‌ای سبب حرکت سریع‌تر گازهای حاصل از احتراق می‌شود و با جلوگیری از کشیده شدن گازها به اطراف، شعله نیز پایدارتر و یکنواخت‌تر می‌گردد.

• چراغ لامپا

دهخدا لامپا یا لمپا را چنین معنی کرده است: قسمی از چراغ که مخزنی دارد و در آن مایعی قابل احتراق چون روغن و نفت و غیره می‌ریزند و فتیله‌ای در آن غوطه‌ور است و بر سر آن لوله‌ای از آبگینه وجود دارد که شعله را احاطه می‌کند. (دهخدا، ج ۱۲، ۱۳۲۵: ۱۷۲۶۱)

لامپا یا لمپا نوعی چراغ و در حقیقت نام برندی بود که نخستین نسل چراغ‌های نفتی را نمایندگی می‌کرد. ماده سوختنی آن نفت سفید یا کرسن بود. از این رو ناخالصی کمتری داشت و باعث می‌شد چراغ موقع سوختن دود کمتری تولید کند و به

۱. Argand burner اهل سوئیس بود و امه آرگان (Aime Argand (1803-1750 نام داشت. او با خود می‌اندیشید که احتمالاً آینده روشنایی به چراغ روغنی تعلق خواهد داشت، و از خود سؤال می‌کرد که آیا اگر به وسیله جریان هوا عمل سوختن را شدت دهیم قدرت نورانی آن بیشتر نخواهد شد؟ برای جواب دادن به این سؤال، آرگان شروع به تجربه کرد و به این منظور به جای آنکه فتیله را طبق معمول در تمام طول آن در داخل روغن غوطه‌ور سازد، آن را ایستاده و سرپا داخل روغن نگاه می‌داشت و به آن شکل استوانه‌ای می‌داد تا جریانی از هوا در امتداد محور آن ایجاد شود. در نتیجه این کار، شعله چراغ به صورت حلقه‌ای درمی‌آمد و استوانه فتیله، کار لوله بخاری را انجام می‌داد و هوا را می‌کشید و به این طریق نور شدیدی که آرگان انتظار داشت، به دست می‌آمد.

۱۵۳ ❖ شناخت و کارکرد انواع چراغ‌های نفتی روشنایی

همین دلیل قیمت آن نسبت به سایر چراغ‌ها گران‌تر^۱ بود. با این همه از آنجا که عمده مصرف نفت سفید در چراغ‌های لامپا بود؛ مردم این نوع سوخت را با نام نفت لامپا می‌شناختند. از دیگر اجزای چراغ‌های لامپا می‌توان به لوله و سرپیچ آن اشاره کرد. این چراغ در گذشته در منازل بسیار مورد استفاده قرار می‌گرفت. فتیله این نوع چراغ با آغشته شدن به نفت شعله‌ور می‌شد و در محفظه شیشه‌ای ایجاد نور می‌کرد. (پایگاه اطلاع‌رسانی پترو موسوم، ۱۳۹۶)

لامپاها دارای منبعی از جنس مس یا شیشه بودند. هر چراغی شماره‌ای داشت که از روی تنگی و گشادی و باریکی و پهنی فتیله آنها نامگذاری می‌شد. چراغ لامپا دو نوع بود؛ ۱. لامپا با مخزن نفت شیشه‌ای ۲. لامپای دیواری
بعدها چراغ گردسوز جایگزین چراغ‌های لامپا شدند. تفاوت این چراغ‌ها با لامپا در شکل فتیله آنها بود که به صورت دایره بودند و به همین دلیل به آنها گردسوز می‌گفتند.

تصویر ۲: فانوس

روی فتیله نیز یک کلاهک قرار داشت که بر لوله‌ای که از وسط منبع نفت می‌گذشت، سوار می‌شد. این کلاهک هوای زیر چراغ را وارد قسمت روشن چراغ می‌کرد و باعث می‌شد چراغ بهتر بسوزد. (همان)

با ورود چراغ‌های نفتی به ایران مشاغلی هم که با آن مرتبط بودند، ایجاد شد که یکی از آنها چراغ‌سازی بود. چراغ‌سازها کسانی بودند که چراغ‌های نفتی چون لامپا و گردسوز و اجاق‌های

۱. در دوران پهلوی اول، شعر زیر در پی گران شدن ده شاهی قیمت نفت ورد زبان مردم کوچه و خیابان بود:

گرون شد ها؛ عزیزم نفت لامپا بکوبم بر سر دولت با دمپا
مو حالا از کجا «دینار» بیارم نه چل تا و نه بیس تا و نه ده تا
(پایگاه اطلاع‌رسانی پترو موسوم، ۱۳۹۶)

۱۵۴ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

دوفتيله و سه‌فتيله و بخاری‌های دستی نفت‌سوز را تعمیر می‌کردند و اندک اندک به ساخت آنها مبادرت می‌کردند. مردم در بیشتر مواقع در هنگام روشن کردن چراغ‌ها دچار مشکل می‌شدند که به‌ناچار باید به چراغ‌سازها مراجعه می‌کردند.

● چراغ‌های انگلیسی

چراغ‌های لامپا و گردسوز قابل حمل و نقل در بیرون از منزل نبودند، به همین دلیل چراغ‌های دستی (انگلیسی) وارد خانه‌ها شد. از مهم‌ترین ویژگی‌های این نوع چراغ‌ها علاوه بر کم‌مصرف بودن در سوخت، وزن کم آنها بود و به دلیل اینکه از آن برای عبور از گذرگاه‌ها، باغات، فضاهای باز، حمام‌های خزینه‌ای قدیمی و آغل‌های گوسفندان استفاده می‌شد، با استفاده از دسته‌ای که برای آن می‌ساختند، به راحتی قابل حمل بود. همچنین ویژگی مهم دیگری که این چراغ‌ها داشتند، این بود که چون شعله در یک محفظه شیشه‌ای مدور در بسته قرار داشت، باد به راحتی نمی‌توانست آن را خاموش کند. بر روی شیشه‌ی روشنایی این چراغ‌ها هم چند محافظ فلزی بود که در هنگام واژگون شدن، مانع از شکسته شدن شیشه آنها می‌شد، همچنین برای ماندگاری بیشتر شیشه، اهرمی وجود داشت که به وسیله آن شیشه بالا و پایین می‌رفت و فتیله بدین مشکل روشن می‌شد، در صورتی که برای روشن کردن چراغ‌های روشنایی دیگر، می‌بایستی شیشه را از جایگاه خودش خارج می‌کردند که احتمال شکسته شدن آن زیاد بود. عیب این چراغ‌ها این بود که وقتی داغ می‌شدند، شروع به پت پت می‌کردند و گاهی خاموش می‌شدند.

در تهران قدیم اعلام زمان سحر و افطار با شلیک گلوله توپ همراه بود. چنان که در هر گوشه‌ای از شهر دو توپ جنگی کار گذاشته می‌شد که این توپ‌ها هنگام سحر و اذان مغرب سه بار شلیک می‌شدند و اوقات شرعی را به این ترتیب به مردم اعلام می‌کردند. در ماه‌های رمضان در تهران قدیم بعضی از خُدام مساجد، یکی دو ساعت مانده به سحر، چراغ‌هایی را (فانوس) روشن می‌کردند و در نقاط مرتفع شهر و گلدسته مساجد می‌گذاشتند تا مردم با دیدن نور چراغ به نزدیک شدن سحر پی ببرند. مسیرهای عمومی و بازارها در تهران قدیم با فانوس نفتی و روغنی تا صبح روشن بود.

شناخت و کارکرد انواع چراغ‌های نفتی روشنایی ❖ ۱۵۵

تا اینکه در اواخر سلطنت ناصرالدین شاه یعنی سال ۱۲۹۷ قمری، به جای چراغ‌های نفتی - که قبلاً فانوس بود - در معابر از چراغ گاز کارخانه حاج میرزا حسین خان قزوینی استفاده می‌شد. (پایگاه اطلاع‌رسانی تبیان، ۱۳۹۶)

چراغ‌های نسل سوم

تصویر ۳: چراغ توری (زنبوری)

در این نسل از چراغ‌ها به جای فتیله از تور استفاده شده بود و به همین دلیل به آنها چراغ توری یا چراغ زنبوری می‌گفتند. نحوه کار آنها به این صورت بود که نفت سفید در محفظه‌ای فلزی قرار داشت و ابتدا با ریختن الکل در جای مخصوصی، محل عبور نفت از مخزن به تور را گرم می‌کردند تا نفت به صورت بخار درآید. سپس با زدن تلمبه، نفت تبخیر و به قسمت توری که از سقف چراغ آویزان بود، هدایت می‌شد و نور سفیدی از آن

منتشر می‌گردید و گرمای حاصله باعث می‌شد مابقی نفت تبخیر شود و برای سوختن آماده گردد. این چراغ برای روشن شدن، به مدت زمانی برای گرم شدن نیاز داشت و هرازگاهی نیز باید به آن تلمبه می‌زدند تا نور آن کم نشود. مزیت این چراغ‌ها نسبت به چراغ‌های پیشین، نور زیاد آنها و همچنین مصرف بسیار کم نفت آنها بود، اما مشکل این چراغ‌ها این بود که توری آنها به تکان خوردن و لمس شدن بسیار حساس بود و توری آنها زود می‌ریخت.

البته هرازگاهی نیز نیاز به باز کردن سوراخ ریز سوزن آن بود. این چراغ دسته‌ای نیز داشت که برای حمل و نقل یا آویزان کردن از آن استفاده می‌شد. نوع بزرگ‌تر، پرنورتر و کامل‌تر آن که سه توری داشت و به چراغ سه‌توری معروف بود، در مراسم عروسی یا در مساجد استفاده می‌شد. همچنین در تهران قدیم به دلیل اهمیتی که بازار تهران داشت

و مرکز خرید و فروش کالاها بود، در طی شبانه‌روز تعداد زیادی از این چراغ‌ها را در فواصل معین قرار می‌دادند و افرادی را هم برای حفاظت از آنها می‌گماشتند. (همان)

در اواخر دوره سلطنت شاهان قاجار و در پی روابط گسترده با غرب، ایران شاهد نفوذ دستاوردهای صنعتی دولت‌های عربی این دول بود که گاه به‌واسطه درخواست شاهان از جمله ناصرالدین‌شاه و مظفرالدین‌شاه و گاه از سوی دولتمردان، این دستاوردها وارد کشور می‌شد؛ چنانکه جعفر شهری در این‌باره می‌نویسد: «در دوره قاجار بویژه اواخر آن، تمام برق شهر منحصر بود به تنها کارخانه چراغ برق در خیابان چراغ‌برق که از سوی حاج حسن آقای امین‌الضرب از روسیه وارد شده، محدوده روشنایی و برق‌رسانی‌اش اندرون شاهی و برخی از حیاط‌های اندرون و خیابان‌های اطراف آن مانند خیابان ناصریه و خیابان جباخانه و قسمتی از جلیل‌آباد^۱ و تعدادی خانه و دکان در محله عرب‌ها و خیابان‌های چراغ‌برق و لاله‌زار که زیادتر از آن نمی‌توانست عمل کند. مطلعین از سیم‌کشی و امور برقی هم معدود کارگران و تحصیلداران خود کارخانه بودند که روزها به کار سیم‌کشی مزدی برای این و آن پرداخته، از غروب به بعد در کارخانه و امور آن مشغول می‌شدند؛ کارخانه از شامگاه به بعد کار خود را شروع نموده در روز فعلیتی نداشت. چه از آن یعنی برق، مردم فقط روشنایی آن را می‌دانستند که آن هم به کار شب آمده، برای تا دو پاس از شب یعنی چهار، پنج ساعت از مغرب گذشته و سوای آن از چراغ‌های نفتی استفاده می‌کردند، اگر چه با داشتن برق هم به آن روی خوش نشان نداده، آن را «نور شیطان» و «چراغ در مسیر باد» که در هر لحظه می‌توانست خاموش بشود، می‌دانستند. نظریه درباره نور شیطان بودنش را هم از این جهت ابراز می‌کردند که حبابی که بدون هیچ وسیله‌ای بتواند خود به خود، یعنی در اطاق و مکان در و دربندان کسی روشن شده، بدون «پُف» و دخالت کسی خاموش بشود، جز این نیست که کار شیطان می‌باشد. از این‌رو در ابتدا کمتر دکان‌دار و خانه‌داری حاضر به قبول آن و باز کردن پای شیطان در خانه و زندگی خود می‌گردید و دکان‌دارهای متعصب که به شدت از آن رو می‌گرداندند، از آنجا که هم کسب شبانگاه

۱. خیام فعلی

شناخت و کارکرد انواع چراغ‌های نفتی روشنایی ❖ ۱۵۷

جزء محرمات بوده، کاسبی شب را مخصوص شیاطین و سبب قطع برکت می‌دانستند که در این صورت چراغ نیز برایشان لازم نمی‌آمد، چه رسد به چراغ‌برق که اشاره شیطان بوده یکسره روزی‌شان را قطع می‌نمود. لذا اولین کاسبی‌ای که تن به قبول چراغ‌برق داد، میوه‌فروش‌ها و بساطی‌های میدان شمس‌العماره و بازارچه مروی بودند که خودشان نیز از اتباع شیطان بوده گرمی کارشان از «چراغ روشن» به بعد و از همان زمان که داد و ستد ممنوع شده بود، می‌بود؛ کسانی که در برابر اکثریت متدین ایستاده توانسته بودند همه‌وقت کاسبی خود را منحصر به اوقات ممنوعه نموده، زیاده‌تر فروش خویش را در آن ساعات که کسبه و راهگذاران به خانه‌های خود بازگشته لازم بود میوه‌دانه‌ای بخرند و به آن عقیده دهن‌کجی بکنند. چراغ شیطان نه تنها برکت را از کاسبان نبرد بلکه با حضور چراغ برق و آویز شدنش بر روی بساط، فروششان چند برابر شده که هم جلوه و جلای متاعشان زیاده‌تر گردیده، هم مردم برای تماشا هم که شده بود به دورشان جمع شده خرید می‌کردند و وسیله‌ای شد که مشتریان کسبه مشابه هم تأسی کرده کار چراغ نفتی‌دارها را به کساد کشیده مجبور به کشیدن چراغ برقی‌شان بکنند، بویژه که چراغ نفتی با هر وزش باد هم هر چند دقیقه یک بار خاموش شده، بساطشان «سوت و کور» و کاسبی‌شان معطل می‌گردید. پس از آنها بقال‌ها و قهوه‌چی‌ها به طرف نور شیطان رو آوردند و به دنبال آنها آجیل‌فروش و شیرینی‌فروش‌ها. (پایگاه اطلاع‌رسانی قدس آنلاین، ۱۳۹۶)

جمع‌بندی

شاکله چراغ‌های قدیم از دو قسمت تشکیل می‌شد: یکی فتیله و دیگری روغن‌دان که در آن روغن کرچک بود. در آن دوره بهترین چراغ‌ها قندیل بود که از سقف می‌آویختند. این چراغ‌ها معمولاً دود می‌کردند، زیرا قسمت مرکزی فتیله‌های گرد تو پر، از هوای کافی برای احتراق کامل استفاده نمی‌کرد. بعدها در قرن ۱۸، فتیله مسطح تهیه شد که از دود چراغ کاست.

۱۵۸ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

در همین زمان، اوان آرگان فتیله میان تهی را اختراع کرد و بعد از چندی، لوله چراغ را به کار گرفت. یکی از وسایل روشنایی قدیم، پیه‌سوز بود و آن نوعی ظرف سفالین یا فلزی بود که در آن، روغن کرچک یا روغن بزرک (بذرک) استفاده می‌شد. فتیله آن که از کتان یا لباس‌های کهنه بود. یکی دیگر مردنگی یا مردنگ فانوس شیشه‌ای را می‌گفتند که بالا و پایین آن باز بود و شمع چراغ را داخل آن می‌گذاشتند تا از باد مصون بماند. در قدیم شیشه شکم‌دار را مردنگی می‌گفتند، شاید علت نامگذاری این فانوس شیشه‌ای به همین دلیل باشد.

فانوس انواع مختلفی داشت. نوعی از آن که نفت‌سوز بود و حبابی شیشه‌ای داشت، به فانوس بغدادی معروف بود. نوع دیگر آن به فانوس شمعی یا فتر معروف بود و آن چراغی استوانه‌ای شکل بود که شمعی را در جای چراغ روغن‌سوز قرار می‌دادند. فتر معمولاً در خارج از منزل به هنگام مسافرت یا در محل کسب و کار استفاده می‌شد. شیوه‌های ابتدایی این چراغ‌ها از سفال و سفال‌های لعابدار شیشه‌ای حکاک کاری شده، با رنگ‌های مختلف و با کاربرد سنگ و بلور و بعدها فلزاتی چون مس و برنز بود. نوع اعیانی پیه‌سوز را از مس درست می‌کردند که چراغ شش‌لوله‌ای بود.

سیر زمانی استفاده از فتیله این نوع چراغ‌ها، ابتدا از پشم، الیاف گیاهی، لباس‌های کهنه و ماده‌ای در بدخشان به نام حجرالفتیله و سپس آسیست یا پنبه کوهی بود. از اواسط قرن ۱۹ میلادی، چراغ‌های نفتی از قبیل لامپا معمول شد که شیشه‌ای بودند و از انواع بلور، فیروزه،... ساخته می‌شدند؛ رنگ آنها متفاوت و حباب آنها نیز شیشه‌ای بود. چراغ لامپا نخستین نسل چراغ‌های نفتی ماده سوختی نفت سفید بود. علت نامگذاری آن به دلیل پایه شیشه‌ای آن بوده که شبیه لام (ل) است. خانه‌های قدیم محل خاصی را برای نگهداری چراغ‌ها داشتند؛ چنانکه در عمارت‌ها چراغ‌ها به دو شکل استفاده می‌شده است؛ یکی با مخزن نفت شیشه‌ای و دیگری لامپای دیواری.

چراغ‌های نفتی اولین بار با سفر ناصرالدین‌شاه قاجار به اروپا وارد کشور شد و مشاغلی را به تناسب نوع اجزای تشکیل‌دهنده آن پدید آورد؛ مانند شغل چراغچی؛ همان‌گونه که در کشور نیز اداره‌ای را به نام احتساب و شعبه‌ای را به نام «تنظیف» به خود اختصاص داد.

شناخت و کارکرد انواع چراغ‌های نفتی روشنایی ❖ ۱۵۹

انواع لامپاها از نظر جنس، برنجی و ورشو بودند. منبع آنها از جنس مس یا شیشه‌ای بود که در آن نفت سفید ریخته می‌شد و دارای فتیله‌ای بود که با ابزاری به نام ماشین (پویم)، روی منبع سوار می‌شد و قابل تنظیم بود. این چراغ‌ها ابتدا از کشورهای روس و انگلیس و آلمان وارد ایران می‌شدند.

بعدها چراغ گردسوز جایگزین لامپا شد. تفاوت این چراغ‌ها با لامپاها در شکل فتیله آنها بود که به صورت دایره بودند و به همین دلیل به آنها گردسوز می‌گفتند. روی فتیله این چراغ یک کلاهک (ناودانی) قرار داشت که باعث می‌شد چراغ بهتر بسوزد. چراغ‌های لامپا و گردسوز تقریباً قابل حمل نبودند و فقط در خانه‌ها استفاده می‌شدند. در هنگام عبور و مرور در شب از چراغ‌های دستی (انگلیس) یا همان فانوس نفتی استفاده می‌شد. چراغ‌های گردسوز نسبت به چراغ لامپا شعله بزرگ‌تری داشت و ارتفاع آن از زمین بیشتر بود و در نتیجه فضای بیشتری از اتاق را روشن می‌کرد، به همین دلیل گردسوز نسبت به لامپا کمی اعیانی‌تر بود.

منابع

- پیرهادی، توران (۱۳۸۸). *فرهنگنامه کودکان و نوجوانان*. جلد ۱، تهران: ناشر تهیه و نشر فرهنگنامه کودکان و نوجوانان.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۲۵). *لغت‌نامه دهخدا*. جلد‌های ۵ و ۱۲، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- عسلی، اسماعیل (۱۳۸۹). «چراغ در فرهنگ مردم». *روزنامه عصر مردم*، به نقل از مصطفی خلعتبری لیماکی، شیراز.
- مستوفی، عبدالله (۱۳۶۰). *شرح زندگانی من (تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه)*. جلد سوم، تهران: انتشارات افست گلشن.
- مصاحب، غلامحسین (۱۳۸۱). *دایرةالمعارف فارسی*، ج ۱، تهران: امیرکبیر.

۱۶۰ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

منفرد، افسانه (۱۳۸۶). **دانشنامه جهان اسلام**. زیر نظر غلامعلی حدادعادل، جلد ۱، تهران: نشر بنیاد دائرةالمعارف اسلامی.
هاکس، جیمز (۱۳۹۴). **مجله قاموس کتاب مقدس**. چاپ دوم، تهران: نشر اساطیر.

مصاحبه

دولابی، (۱۳۹۵). حسین، چراغ‌ساز، بازار تهران.

تارنمای مجازی

«سنت‌های فراموش شده ماه رمضان» در پایگاه اطلاع‌رسانی تبیان (دسترسی در ۱۳۹۶/۵/۲۱): سنت - های - فراموش - شده - ماه - رمضان

article.tebyan.net/215736/

«وقتی نفت لامپا گران شد» در پایگاه اطلاع‌رسانی پترو موسوم (دسترسی در ۱۳۹۶/۵/۲۱): روزی و روزگاری / 375 / وقتی - نفت - لامپا - گران - شد

www.petromuseum.ir/content/18/

«تاریخ چراغ روشنایی» در پایگاه اطلاع‌رسانی ایران ویلیج، (دسترسی در ۱۳۹۶/۵/۲۱): iranvillage.ir/article-print-7340.html.

«ماجرای ورود نور شیطان به ایران» در پایگاه خبری - تحلیلی قدس آنلاین (دسترسی در ۱۳۹۶/۵/۲۱): ماجرای - ورود - نور - شیطان - به - ایران /

qudsonline.ir/news/261462/

«لمپا، گردسوز و بادی سه‌چراغ پر کاربرد قدیمی» در اسبونوز، (دسترسی در ۱۳۹۶/۵/۲۱): لمپا - گردسوز، و - بادی - سه - چراغ - پر کاربرد - قدیمی -

به‌خصوص - وقتی که - برق - نبود esboonews.ir/1342/12/04

«چراغ» در ویکی پدیا (دسترسی در ۱۳۹۶/۵/۲۱): چراغ

<http://fa.wikipedia.org/wiki/>